

MAREK JANDÁK

ARMÉNSKÁ GENOCIDA

TRAUMATA
VALKY

PŘÍČINY, PRŮBĚH
A OSOBNÍ SVĚDECTVÍ
UDÁLOSTÍ Z LET
1915–1922

EPOCHA

TRAUMATA
VÁLKY

TRAY
DOWN

MAREK JANDÁK

**ARMÉNSKÁ
GENOCIDA**

ARMÉNSKÁ
GENOCIDA

ARMÉNSKÁ
GENOCIDA

Ediční rada edice Traumata války

plk. v záloze MUDr. Pavel Budinský, Ph.D., MBA

Československá obec legionářská

Mgr. Jakub Drábik, Ph.D.

Historický ústav Slovenskej akadémie vied

PhDr. Roman Kodet, Ph.D.

Katedra historických věd

Západočeské univerzity v Plzni

prof. PhDr. Robert Kvaček, CSc., dr. h. c.

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

Technická univerzita Liberec

doc. PhDr. Jan Němeček, DrSc.

Historický ústav AV ČR, v.v.i.

doc. PhDr. Miroslav Šedivý, Ph.D.

Katedra historických věd

Západočeské univerzity v Plzni

MAREK JANDÁK
**ARMÉNSKÁ
GENOCIDA**

PŘÍČINY, PRŮBĚH
A OSOBNÍ SVĚDECTVÍ UDÁLOSTÍ
Z LET 1915–1922

NAKLADATELSTVÍ
EPOCHA

Tato publikace vyšla ve spolupráci s Ústavem hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a v rámci řešení projektu Centra pro transdisciplinární výzkum násilí, traumatu a spravedlnosti poskytovaného Univerzitou Karlovou (UNCE/HUM/009).

Recenzovali:

Doc. Mgr. Matěj Spurný, Ph.D.

PhDr. Petr Novák, Ph.D.

Copyright © Marek Jandák, 2018

Photos © Archiv KMA, Dánský národní archiv,
Tomáš Dousek, Martin Dubánek, Národní archiv ČR,
Jan Šramar, Vojenský historický archiv, 2018

Illustration © Marek Jandák, 2018

Drawings © Martin Ďásek, 2018

Cover © Karel Kárász, 2018

Czech Edition © Nakladatelství Epoque, Praha 2018

ISBN 978-80-7557-103-8 (print)

ISBN 978-80-7557-525-1 (ePub)

ISBN 978-80-7557-525-8 (mobi)

ISBN 978-80-7557-526-5 (pdf)

*Mým prarodičům, Věře Partíkové (1946–2016),
Stanislavu Partíkovi (1943–2016), Haně Jandákové (1940–2017)
a Josefu Jandákovi (1937–2018).*

Obsah

Úvod.....	13
I. ČÁST: HISTORIE ARMÉNSKÉ GENOCIDY	19
Kraj Araratu a jeho minulost.....	21
Geografie regionu	21
Arméni	24
Kurdové	30
Čerkesové.....	35
Asyřané.....	37
Řekové	39
Turci a Osmanská říše	40
Osmanští Arméni a chřadnoucí impérium v devatenáctém století	45
Ve stínu doby.....	45
Osmanská říše v období změn a úpadku.....	49
Na cestě od <i>milletu</i> k modernímu arménskému národu.....	57
Sultán Abdülhamit II. a jeho konzervativní vláda.....	63
Mládí a nástup na trůn.....	63
Velká východní krize	66
Vnitřní politika	69
Hamídíjské pluky	74
Demografie a politika	76
Charakter arménského osídlení	76
Národní povaha versus stereotypy	78
Počet arménských obyvatel před genocidou.....	81
Nový význam demografie v éře nacionalismu	86

Počátky arménského revolučního hnutí	89
Příčiny vzniku	90
Rusko-turecká válka	94
Armenakan, hnčakovci a dašnaci	96
Revoluční teorie v praxi	101
Turci a Arméni českýma očima v devatenáctém století	106
Od „strašlivého Turka“ k „tureckému hospodářství“	106
Křesťan, vychytralec a oběť	108
Hamídjské masakry (1895–1896)	112
Obraz masakrů v českém tisku na příkladu deníku <i>Národní politika</i> ..	120
Konec starého režimu, demokracie s krátkým dechem	
a vláda jedné strany	130
Soumrak hamídjského režimu	133
Od revoluce k adanskému masakru	136
Balkánská katastrofa a konec demokracie v říši	144
Otázka autonomie a konec spolupráce arménských a tureckých revolucionářů	149
Co vedlo ke genocidě?	151
Slovo Raphaela Lemkina	160
Průběh genocidy (1915–1916)	167
Etnická homogenizace Anatólie	167
Na prahu totální války	173
Organizace	182
Ozbrojený odpor	195
Druhá fáze	206
Čísla	211
Popírání zločinů spojence na příkladu deníku <i>Národní politika</i>	215
Dohra	219
Etnické čištění a utváření národních hranic	219
Sonda do násilí páchaného vůči muslimům na jaře 1918	231
Několik základních poznámek k interpretaci masového násilí	234

Poválečné vojenské soudy v Osmanské říši	239
Pokusy dohodových mocností o stíhání osmanských podezřelých z válečných zločinů	243
Operace Nemesis	247
Reflexe <i>aghetu</i> v poválečné <i>Národní politice</i>	252
Turecká společnost a její ohlžení se nazpět	258
Kemalistická diktatura	258
Problémová demokracie	260
Potýkání se s dědictvím <i>aghetu</i>	263
Arméni po <i>aghetu</i>	270
Jak žít dál?	270
Sovětská Arménie	272
Konflikt o Náhorní Karabach	275
Diaspora	278
Terorismus	282
Výzkum, aktivismus a uznání	285
Turečtí Arméni	288
Důkazní břemeno	292
Jak poznáváme minulost	292
Výpovědi přeživších	293
Svědectví cizinců	295
Osmanské oficiální dokumenty	301
Podoby popírání	305
Koncept	305
Psychologie	308
Analýza argumentace Kamurana Gürüna	312
Institucionální pozadí	334
Další zástupci, argumenty a postupy	337
Cena	344
Různé strategie boje s popíráním	346

Češi a arménská otázka: shrnutí a aktualizace	354
Shrnutí vývoje obrazu arménské otázky v <i>Národní politice</i>	354
Čas zapomnění	357
Obnovení zájmu na přelomu milénia	359
II. ČÁST: OČIMA ZAHRANIČNÍCH SVĚDKŮ	367
Maria Jacobsenová a komunita cizinců v Harpútu a Mezrehu	369
Dráha misionářky	369
Cizinci v Harpútu a Mezrehu	378
Domovní prohlídky, masové zatýkání a mučení: paralyzace arménské komunity	400
Počátek všeobecné deportace: mezi zoufalstvím a zábleskem naděje ..	408
Podoby genocidy a gender	419
Masakr: muži a některé celé transporty	421
Pochody smrti: ženy, děti a staří lidé	430
Asimilace: děti a mladé ženy	448
„Život na vrcholu činné sopky“	456
Karel Hansa v Sýrii a Československu	483
Ze špatného žáka spisovatelem	483
Velká cesta	486
Práce pro arménské sirotky v Československu	501
Epilog k druhé části	509
Závěr	512
Jazyková poznámka	525
Poděkování	526
Seznam použité literatury	527
Prameny	527
Literatura	530
Rejstřík	537
Summary	555

Úvod

Každá řádka pojednávající o ukrutnostech a bezpráví páchaných na nevinných obětech probouzí běsy. Prolitá krev, která se již dávno vsákla do země, znovu rudne s každým slovem a udržuje staré křivdy stále bolestné a záštiplné. Když čteme o vraždě či o znásilnění, nejběžnějšími reakcemi bývají – pokud se vůbec dostaví v dnešním veřejném prostoru přeplněném často nahodilými a povrchními zprávami o násilí z celého světa – zlost, pocit hluboké, ospravedlněné nenávisti k pachateli nebo nutkání po fyzické pomstě. Všechny tyto spontánní pocity mají společného jmenovatele v tom, že „zlo“ hledají vně sebe. Na vině je pachatel, skupina pachatelů, ba dokonce národ pachatelů, kteří jsou zlí ze své podstaty.

Dotyčná forma intuitivní reakce na příběhy o bezpráví staví na nevyřečeném předpokladu vlastní morální převahy. Právě tuto ošidnou a samolibou představu o vlastní čistotě bychom měli co nejčastěji vystavovat přísným skrupulím. Možná právě váš stolní počítač nebo mobilní telefon obsahuje součástky vyrobené z kobaltu, který v Demokratické republice Kongo vytěžili dětští otroci. Velká část našich oděvů je šita v Asii chudými dělníky bez budoucnosti. A stejně tak je dnes obtížné dát si oběd, aniž bychom se nestali zákazníky průmyslu, který týrá zvířata. Abych parafrázoval slova písně kanadské aktivistky indiánského původu Buffy Sainte-Marieové: „Rozkazy již nepřicházejí z daleka, přicházejí ode mne a od tebe.“¹

¹ Parafrázovaná pasáž textu písně zní: „His orders come from far away no more. They come from him, and you, and me...“ Buffy Sainte-Marie, *Universal Soldier, It's My Way!* (1964).

Arménská genocida

Laskavý čtenář se může na stránkách této knihy obeznámit s genocidou Arménů, ale neměl by nabývat dojmu, že samotným odsouzením probíraných ukrutností se stoletým odstupem získává morální převahu nad pachateli. Abychom se mohli oprávněně cítit z morálního hlediska nadřazeni dejme tomu četníkovi, který se podílel na pochodech smrti či na masakrech, museli bychom ve srovnatelné situaci být a v ní obstát lépe nežli on. Kdybychom stáli v jeho botách a byli vystaveni stejnému běhu okolností, tlaku nadřízených důstojníků i očekávání kamarádů, valná část z nás by vraždila, stejně jako vraždil on.² Přijmeme-li tuto úvahu za bernou minci, uvidíme v pachateli ne zrůdu, ale člověka, který chybuje, a především si můžeme uvědomit, že my sami můžeme chybovat – byť naše zkoušky nebývají natolik mezní ani dramatické.

Od roku 1990 se odehrály dvě velké genocidy ve Rwandě a Dárfúru, oběma měla OSN sílu zabránit,³ kdyby se byl našel dostatek politické vůle. V roce 2017 proběhlo etnické čištění muslimských Rohyngů v Barmě.

Ve stínu pokračujících humanitárních tragédií se domnívám, že vědecký výzkum masového násilí není z etického hlediska ospravedlnitelný jako čirá honba za poznáním, ale jeho širším cílem musí být přispění k předcházení novým zločinům. Pokud nebude doceněna tato pochmurná a zavazující

² Tento jev popsali historikové a sociální psychologové velmi dobře na příkladu, jak se z obyčejných německých mužů změnou jejich referenčních rámců a sociální skupiny stávali nacističtí katani, kupříkladu: NIETZEL, Sönke – WERZEL, Harald, *Vojáci*, Praha 2014. BROWNING, Christopher R., *Obyčejní muži*, Praha 2002. Pro obecnější zasazení tohoto fenoménu do kontextu psychologie a studií genocidy viz WALLER, James, *Becoming Evil*, Oxford 2007, s. 137–278. JONES, Adam, *Genocide*, London 2006, s. 270–275.

³ Srov. Rezoluce IAGS v roce 2005 požadovala vyslání kontingentu pro zastavení genocidy v Dárfúru o minimální síle 12 000 mužů. International Association of Genocide Scholars, *Resolution on Intervention in Darfur*, 2005, <http://www.genocidescholars.org/resources/resolutions>. [cit. 4. 8. 2015] Roméo Dallaire, velitel UNAMIRu, ve svých pamětech odhadoval, že při rozumném rozšíření jeho mandátu a posílení jeho jednotek o několik dobře vycvičených praporů mohl genocidě ve Rwandě předejít, popřípadě ji výrazně zkrátit. DALLAIRE, Roméo Dallaire, *Shake Hands with the Devil*, London 2003, s. 514.

zvláštnost badatelského pole, na němž se nyní nalézáme, může role zdejšího výzkumu sklouznout k lhostejnému školometství, jehož konečným cílem bude rozvoj kariér příslušných vědců a rozšiřování zaprášeného kabinetu kuriozit lidské krutosti.

V travnatých horách dnešního východního Turecka začíná koloběh života vždy znovu s táním sněhů na jaře. Údolí a také táhlá úbočí hor se zazelenají, aby v horkém a vyprahlém létě opět zezlátla suchou travou a na podzim se ztratila pod příkrovem nového sněhu. Více než dva a půl tisíce let prožívali tento každoroční cyklus lidé, kterým okolní svět dal jméno Arméni, avšak jaro 1915 se pro ně stalo tím posledním, které měli ve své domovině okusit. Zatýkáni, vraždění a pochody smrti do syrské poušti nejen Arménů, ale také menšího křesťanského národa, Asyřanů, si vyžádaly přes milion obětí na životech a definitivně vyvrátily věkovité kořeny obou národů ve východní Anatolii. (Za podobných okolností byli během války a po ní vyhnáni z Anatólie také místní Řekové.) Šlo o jednu z prvních moderních genocid vůbec, které spáchala na svých občanech Osmanská říše vedená tzv. Výborem jednoty a pokroku. Tyto události se později staly v arménské tradici známé jako *aghet* (pohroma)⁴ a mezi Asyřany jako *sajfó* (meč). Kniha, již má čtenář v rukou, se soustředí zejména na arménskou zkušenost.

Při hledání příčin těchto tragédií se ocitneme na přelomu 19. a 20. století v upadající Osmanské říši, jejíž vrchní představitelé hledali nové místo kdysi obávaného státu v době globální dominance evropských koloniálních impérií. Rámec společenských, institucionálních a intelektuálních proměn této epochy učinil pro osmanskou vládu pozdější genocidu vůbec myslitelnou a proveditelnou. Tyto změny sahaly od přenesení těžiště legitimacy moci z dynastické na demokraticky-nacionální přes budování centralizovaného státního aparátu až po rozpoutání první světové války, která posunula hranice toho, co bylo nejen v osmanské společnosti považováno za legitimní

⁴ Slovo աղետ (*aghet*) znamená v arménštině „neštěstí“ či „pohroma“ a v knize, kterou drží čtenář v rukou, jej z důvodu obohacení textu užíváme jako synonymum pro arménskou genocidu. Ve stejném významu se v arménštině používá také spojení մեծ եղբն (*meč jeghebn*), které doslova značí „velký zločin“ nebo „velký masakr“.

Arménská genocida

užití násilí. Všechny tyto historické procesy jsou bytostně moderní, ačkoliv existovaly vedle přežívajících starších struktur, jakými bylo organizované náboženství či demografické složení populace. Byla to však právě nová doba, která od základu proměnila podobu muslimsko-křesťanského soužití jako takového.

V této knize se ovšem nebudeme zabývat pouze tím, jaké byly příčiny genocidy či obecná historie politických rozhodnutí a organizačních opatření, ale přiblížíme si očima zahraničních svědků v provinciích také prožitky jich samotných i obětí událostí jara a léta 1915.

Neusmířitelným důvodem, proč si dnes stále připomínat *aghet*, je pokračující zpochybňování, či dokonce popírání genocidy z roku 1915 ze strany tureckých nacionalistických kruhů i oficiálních míst v Ankaře. Jedním z cílů této publikace je objasnit některé stěžejní argumenty popíračů, protože – slovy klasika české literární kritiky Václava Černého – „nevysvětlit znamená pomlouvat, a to i když běží o myšlenku falešnou, neboť pomlouvat lze i lež“.⁵

Zároveň je třeba zdůraznit, že tato kniha nepoužívá při popisu debaty o aplikovatelnosti pojmu genocida pro události roku 1915 rozlišení mezi tzv. proarménským a protureckým názorovým pólem ve smyslu, že uznání genocidy je bytostně proarménské, zatímco její popírání je naopak proturecké. Jednotliví autoři mohou být z národnostního hlediska předpojatí, ale na základním konstatování historických skutečností není nic proarménského. Co je však závažnější, označit osoby, které zpochybňují závažnost zločinů osmanské vlády proti křesťanským menšinám, za bytostně proturecké, by těmto jedincům servírovalo vítězství v boji o podobu turecké národní identity na zlatém podnose, přestože i mezi tureckými historiky, aktivisty i běžnými občany je zastoupen názor, že k dědictví genocidy je třeba přistupovat bez vytáček a čelem.

⁵ ČERNÝ, Václav, *Paměti II (1938–1945)*, Brno, 1992, s. 79. Citát se původně týkal první republiky a špatného prodiskutování nacistické rasistické ideologie, která byla odvržena jako nesmysl, ačkoliv nebyla důsledně vysvětlena a vyvrácena, což posléze ulehčilo práci hitlerovským ideologům v období protektorátu.

Aghet je velmi podstatným místem arménské paměti, které se hluboce dotýká nejintimnějších rodinných historií. Tato pietní stránka vzpomínání na *aghet* právem zaujímá v kulturním životě arménské komunity výsadní místo. My se jí v následujících kapitolách také dotkneme, vždyť pochopení závažnosti genocidy není možné bez vylíčení zkušeností obětí, u nichž si dovedeme představit lidský rozměr jejich utrpení, na rozdíl od statistiky, kde je lidský život pouhým bodem v číselné řadě. Velký důraz ale také věnujeme kritickému vypořádání se s politizovanými formami paměti na prvoválečné deportace a masakry.

Otevírat téma arménské genocidy jako politikum je přitom odvážné a přínosné zejména v rámci turecké společnosti. Takový druh vzpomínání narušuje do sebe zahleděný dominantní výklad tureckých dějin. Paradoxně vzpomínání na *přiznanou* genocidu ve skupině spojené prostřednictvím národní identity s pachateli, jak můžeme vidět na příkladu Německa, má pozitivní sklon posilovat sebereflexivní a kritické pojetí dějin, v němž také „naši lidé“ chybují. Politicky zabarvené formy paměti ve skupině, která se stala v minulosti obětí brutálních forem násilí, v sobě naopak mohou skrývat některá úskalí, jež nemusejí být patrná na první pohled. Neustálé soustředění se na křivdy způsobené proti „vlastním lidem“ zde má potenciál posilovat představy o vlastní výlučné roli mučedníků, živit touhu po pomstě a představu, že je vůči ostatním třeba postupovat tvrdě, jinak se historie bude opakovat.

Přihlásit se k odkazu utrpení obětí, které jsou po smrti a nemohou se sami za sebe vyjádřit, je zvláště v politickém kontextu velmi snadné –, proto je třeba zachovávat ostražitost ohledně toho, kdo a s jakým cílem se s trpícími ztotožňuje. Nemělo by nás zaskočit, že arménská i nearménští politikové se k odkazu tragických událostí mohou hlásit s celou řadou svých pragmatických motivů, které nesouvisejí se skutečným respektem vůči obětem. Pokud by vzpomínání na staré křivdy mělo za cíl pouze udržovat při životě starou nenávist, a nikoliv snahu poučení se, usmíření a prevenci nových zločinů, bylo by lepší zapomenout.

I. část

Historie arménské genocidy

Kraj Araratu a jeho minulost

Ještě před tím, než v následujících kapitolách přistoupíme k hledání kořenů tragických událostí roku 1915, načrtneme si obrysy historické a geografické masy, do níž byly tyto kořeny zapuštěny. V dějinném ohledu přiblížíme čtenáři mnohonárodnostní charakter Malé Asie a jižního Kavkazu skrze nejvýznačnější momenty z minulosti Arménů, Turků, Kurdů, Čerkesů, Asyřanů a Řeků. Tento pohled na nemyslitelně složité předevo lidské minulosti prostřednictvím zjednodušující etnické kategorie je pochopitelně značně omezující a je na místě varovat čtenáře před jeho přečeňováním. Poslouží však jako ilustrativní přehled událostí, které dodnes rezonují v kolektivních pamětech jednotlivých etnik či národů v regionu. Kdybychom se toužili ponořit do minulosti tohoto koutu planety, mohli bychom stejně tak dobře zkoumat dějiny říší, tříd a každodennosti, nebo se mikrohistoricky zaměřit na jednu osobu, událost či místo; etnická perspektiva byla vybrána právě pro její význam ve vztahu k modernímu nacionalismu a potažmo arménské genocidě jako takové, nikoliv proto, že by ji bylo možno považovat za vyočerpávající nebo přirozeně dominantní pohled.

Geografie regionu

Hora Ararat (5 137 m n. m.) je nejvyšším vrcholem Arménské vysočiny. Tato velehornatina se rozkládá jednak mezi jezery Sevan, Van a dnes vysychajícím jezerem Urmíja, jednak se protahuje na západ od nich směrem do Malé Asie. Vrcholky hor v této vysočině dosahují běžně výšky od 2 000 do 3 500, výjimečně i přes 4 000 m n. m. Jejich hřebeny se táhnou

Arménská genocida

v rovnoběžných pásech od východu na západ. Hladiny tří největších jezer v oblasti leží v úctyhodných nadmořských výškách 1 900, 1 640 respektive 1 275 m. Ve zdejších horách pramení řeky Eufrat, Tigris, Kura nebo Araks. Klima je zde kontinentální s relativně teplými léty a chladnými zimami bohatými na sníh. Krajina je jen řídce zalesněná a dominují jí velké otevřené pláně rámované úbočími hor. Počasí se v tomto členitém terénu pochopitelně značně liší v závislosti na nadmořské výšce, takže v níže položených údolích se vyskytuje i subtropické podnebí, které by regionu lépe odpovídalo při prostém pohledu na jeho zeměpisnou polohu okolo 40° severní šířky. Arménská vysočina se rozkládá mezi Středoziemím, Černým a Kaspickým mořem, což z ní činí spojnici mezi východem a západem; severem a jihem. Obchod zde vzkvétal již ve starověku. Na druhou stranu členitá krajina a tuhé zimy činily z této velehornatiny těžko přístupný kout, autonomistickou baštu vzdorující kontrole center velkých říší a věčnou periferii.

Arménská vysočina, která se přibližně kryje s územím historické Velké Arménie, zabírá rozlohu okolo 400 000 km², což činí asi třináctinásobek rozlohy současné Arménské republiky (29 800 km²). Musíme proto důsledně rozlišovat mezi Arménií jako historickým geografickým pojmem a současnou Arménskou republikou. Historická Arménie zahrnuje velké části východní Anatólie (tj. Malá Asie) a jižního Kavkazu, přičemž tato oblast byla vždy do různé míry obývána více etnickými skupinami. V době genocidy ji zalidňovali především Arméni, Kurdové a Turci, ale také Řekové, Čerkesové, Asyřané, Jezidové, Tataři (Ázerbájdžánci), Gruzíni a mnohá další menší etnika.⁶ Současná Arménská republika je oproti tomu jen poměrně malým státním celkem (o rozloze ani ne tří Středočeských krajů) v okolí jezera Sevan. Hlavním městem této mladé postsovětské země je Jerevan a její obyvatelstvo tvoří z drtivě většiny etničtí Arméni (až 98 %) v počtu zhruba tří milionů.

Na severovýchodě Arménská vysočina splývá s Malým Kavkazem, který se rozkládá rovnoběžně s masou Velkého Kavkazu, od něhož je

⁶ Srov. PROTHERO, George W. et al., *Armenia and Kurdistan*, London 1920, s. 1–9.

v dnešní Gruzii a Ázerbájdžánu dělí tok řeky Kury. Na jihovýchodě odděluje Arménskou vysočinu od íránských pohoří řeka Araks. Na jihu pak sousedí s Mezopotámií, kterou s výjimkou úrodných údolí Eufratu a Tigridu tvoří převážně pouště a polopouště. Na západě Arménská vysočina přechází do Taurusu, Anatolské náhorní plošiny a na severozápadě uzavírá kruh Pontské pohoří.

Právě na tomto jejím západním rozhraní se ve starověku rozkládaly na severozápad a jihozápad od Velké Arménie menší arménské státy Malá Arménie a Soféna. Později ve středověku utvořili arménští emigranti vlastní stát v Kilíkii, v nížině pod horským masivem Taurusu u Středozemního moře (v blízkosti dnešního tureckého města Adany), který bývá označován jako maloarménské království, ačkoliv se rozkládal mimo území starověké Malé Arménie.

V Anatolii panují velké rozdíly mezi pobřežními oblastmi s příhodnějším vlhčím klimatem a suchým horským vnitrozemím s kontinentálním podnebím. S ohledem na to nepřekvapí, že až do 20. století bylo hlavní maloasijskou dopravní tepnou moře, nikoli těžko přístupná pevnina, přičemž zde se lodní cesty již od doby římských císařů přirozeně sbíhaly v Konstantinopoli.

Dnes leží Arménská vysočina na území východního Turecka, Arménie, Gruzie, Ázerbájdžánu a Íránu. Samotná hora Ararat, u níž podle biblického vyprávění přistál Noe se svou archou, se nachází v Turecku poblíž jeho východních hranic. Z arménské strany údolí řeky Araks i z hlavního města Jerevanu je na horu s převýšením více než 4 000 m majestátní výhled. Tato scenérie nese pro většinu Arménů stále velmi silný symbolický náboj. Arménie má Ararat ve státním znaku, jmenuje se po něm jedno z jejích měst, jeden její kraj, prvoligové fotbalové mužstvo, slavný koňak i méně slavné cigarety. Arménskou historii 20. století bychom tak po vzoru titulu knihy amerického historika Ronalda Sunyho mohli lakonicky charakterizovat jako „vyhlížení k Araratu“⁷.

⁷ SUNY, Ronald G., *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*, Bloomington 1993.

Arméni

Podle legendy, kterou zaznamenal otec arménského dějepiscectví, Mojžíš Chorénský, sahá původ arménského národa až k mytickému praotci Hajku Lukostřelci, potomku Noema po linii jeho syna Jáfeta a pravnuka Thorgoma.⁸ Hajk po zhroucení babylónské věže povstal proti despotovi Belovi a se svými stoupenci uprchl na sever do hor až k úpatí Araratu a břehům jezera Van. Bel Hajka a jeho věrné pronásledoval, avšak v boji podobném zápasu Davida s Goliášem arménský praotec tyрана přemohl

Arménské státy napříč historií.

⁸ KOHOUTKOVÁ, Petra, *Obraz Jiného v arménských pramenech 16.–18. století: Vznik a vývoj etnického stereotypu*, disertační práce, Ústav etnologie, FF UK, Praha 2008, s. 199.

a zabil. Na paměť toho zve lid z kraje pod Araratem sám sebe *Haj* a své zemi říká *Hajastan*.⁹

Skutečná historická pravlast Arménů však pravděpodobně leží na jihu Balkánského poloostrova. Jejich příchod do východní Anatólie je spojován se stěhováním tzv. mořských národů. Vydělili se patrně z trácko-frýžských kmenů pravděpodobně již někdy okolo roku 1200 př. n. l. a pokračovali dále na východ až do budoucí Arménie.¹⁰ Zde se rozkládalo království Urartu, velký rival novoasyrské říše, jehož vládnoucí třída užívala jazyk odlišný od protoarménštiny. Podrobnosti zániku Urartu a rané arménské etnogeneze jsou doposud nejasné, jisté však je, že v 6. stol. př. n. l. v zemi, kterou zmítaly útoky Skythů, Kimmériů a Médů, převládl arménský živel v čele s místní dynastií Orontovců. Arménie zažila panství Médů, stala se perskou satrapií a nakrátko se ocitla i pod seleukovskou nadvládou. Po bitvě u Magnésie (190 př. n. l.), kde byl seleukovský král Antiochos III. Megás na hlavu poražen římskou republikou, nastoupila nová arménská dynastie Artaxiovců cestu k samostatnosti a expanzi. Největšího rozmachu dosáhla helénistická Arménie za vlády Tigrana II. Velikého (95–55 př. n. l.), kterému se podařilo srazit na kolena oslabenou seleukovskou říši a vybudovat nakrátko svou vlastní arménskou říši. Toto malé impérium začalo uvadat již za Tigranova života. Na vině byla římská expanze. Arménie se následně stala nárazníkovým státem mezi Římany a Parthy. Příznačné pro toto období je, že zakladatel v pořadí již třetí arménské dynastie Aršakovců Tiridat I. (64–80 n. l.) byl bratrem parthského krále Vologase, ale dle dohody s Římany byl korunován císařem Neronem.¹¹

Stěžejními momenty v procesu utváření arménské národní identity bylo přijetí křesťanství a následný vznik autokefální Arménské apoštolské církve. Arméni se dozvídali od svých kněží, že jsou „Bohem vyvoleným“ národem, druhým po Židech, kteří podle nich smlouvu s Bohem odvrhli. První křesťanský národ měl sklony vysvětlovat si *aghety* (pohromy), které jej stíhaly, jako boží trest, jež musí výjimečný lid strpět, aby se očistil ze svých

⁹ BRENTJES, Burchard, *Arménie: Tři tisíce let dějin a kultury*, Praha 1976, s. 17.

¹⁰ REDGATEOVÁ, Anna Elizabeth, *Arméni*, Praha 2003, s. 26–31.

¹¹ Tamtéž, s. 99.

Arménská genocida

hříchů a obstál tak před Všemohoucím.¹² Oficiální konverze od zoroastrismu ke křesťanství bývá tradicí datována k roku 301 n. l.¹³ Podle legendy arménský král Tiridat III. pronásledoval ve své zemi křesťany. Jedním z těchto vyznavačů Ježíše Krista byl i Řehoř Osvětitel,¹⁴ kterého král uvrhl na třináct let do temné kobky. Navíc se na Řehoře vztahovala i krevní msta za smrt Tiridatova otce z rukou Řehořových příbuzných. Krále Tiridata však za trest kvůli bezpráví, které napáchal, posedlo šílenství. Teprve potom byl Řehoř osvobozen a zázračně Tiridata vyléčil. Uzdravený král dal demonstrativně zničit Anáhitin chrám v Ačtišatu a přestoupil ke křesťanství.

Zlatý věk zažila arménská křesťanská kultura o sto let později, v první polovině 5. století. To je doba, kdy Mersop Maštoc sestavil arménské písmo. Vedle něho působili i další „svatí překladatelé“, kteří převedli do arménštiny Bibli a další stěžejní texty, a to na vysoké jazykové úrovni. Vznikl pozdější liturgický jazyk *grabar*. Zrodil se tak kult psaného slova a vzdělání. Rukopisům, tedy jakýmsi schránám obsahujícím poselství o pravé podstatě a smyslu světa, byla dokonce připisována magická moc (například léčebná).

Po ztrátě samostatnosti Arménie ve 12. století byly světské elity přivedeny na pokraj zániku a kněží se až do poloviny 19. století stali skutečnými vůdci a učiteli národa, k nimž měli Arméni zcela výjimečný vztah.¹⁵ Vedle překrásně iluminovaných rukopisů se arménské sakrální umění může pochlubit především svěbytnou architekturou kostelů a klášterů a umně tesanými stélami s motivem kříže jako stromu života, tzv. *čačkary*. Arménská církev musela o své místo na slunci po staletí soupeřit s řadou vnějších i vnitřních nepřátel. Šíření křesťanství v Arménii vyvolávalo již

¹² Tento pasivní postoj středověkých kronikářů vzal definitivně za své až ve druhé polovině 19. století s nástupem národního obrození.

¹³ Vědci se dnes přiklánějí spíše k roku 314, tedy roku následujícím po vydání Milánského ediktu. V tomto nařízení císař Konstantin zrovnoprávnil křesťanství a pohanské kultury. Tiridat nejspíše pouze sledoval směr císařské politiky, zprvu perzekvoval křesťany po vzoru Diokleciána, ale později se ke křesťanství přiklonil, kráčeje tak po stopách Konstantina Velikého. REDGATEOVÁ, Arméni..., s. 128.

¹⁴ Podle něho se na Arménskou apoštolskou církev někdy odkazuje rovněž jako na Gregoriánskou církev.

¹⁵ KOHOUTKOVÁ, *Obraz...*, s. 154.

ve starověku silný odpor u perských králů, kteří byli vyznavači do té doby dominantního zoroastrismu. Arménská církev se definitivně osamostatnila od patriarchátu v Konstantinopoli, když její představitelé na koncilu v arménském městě Dvin odmítli chalkedonské vyznání.¹⁶ Osamostatnění arménské církve, tradičně datované do roku 552 po Kristu, je také počátkem arménského letopočtu. Silnými protivníky arménské církve byla i různá z jejího pohledu heretická hnutí, především *paulikiáni*, a v neposlední řadě islám. Náboženská identita postavila nejdříve pevnou hráz mezi „lépe narozené“ Armény a „chalkedonce“, tj. heretiky chalkedonského vyznání, představované především Byzantinci, a později zamezila pohlacení „jinými národy“, bezvěrci, „lidem s ústy z dršťek“, tj. muslimy.¹⁷ *Víra* se stala mezníkem i základním kamenem arménské civilizace.

V roce 428 n. l. skončila vláda dynastie Aršakovců a spolu s ní na několik staletí zmizelo i arménské království. Následovalo panství Peršanů a Byzantinců v Arménii. Perští Sasánovci viděli v arménských křesťanech pátou kolonu římské moci a pokusili se silou zvrátit jejich století a půl starou konverzi, což vyvolalo ostrou reakci v podobě arménské ozbrojené vzpoury. V roce 451 se strhla bitva u vesnice Avarajru – jednoho z nejdůležitějších míst arménské paměti. Povstalce vedl do boje proti perské přesile Vardan Mamikonian. I přes hrdinské oběti byl arménský útok odražen. Bitva byla ztracena, Vardan padl a s ním mnoho tisíc dalších *nahataků*, v arménské tradici mučedníků za víru. Odboj však pokračoval dál. Arméni si na perské říši, jejíž byli až do nástupu arabské expanze součástí, nakonec vybojovali náboženskou svobodu zajištěnou nvarsakskou smlouvou (484).

Arabská expanze vyvrátila sasánovskou Persii, ochromila byzantskou moc a na dvě století pohltila Arménii (654–861). Arménské království obnovila až bagratovská dynastie (861–1045) vládoucí z bohatého města, zvaného

¹⁶ Arménská apoštolská církev respektuje první tři ekumenické koncily, s hlavním proudem křesťanství se nadobro rozešla až po dvou synodech ve městě Dvin (552 až 553; 555). Arménští duchovní zde odsoudili závěry čtvrtého ekumenického koncilu v Chalkedonu (451). Jádrem sporu se vedle politických otázek týkalo podstaty Krista. REDGATEOVÁ, Arméni..., s. 163, 167.

¹⁷ KOHOUTKOVÁ, *Obraz...*, s. 278.

Arménská genocida

město tisíce a jednoho kostela, Ani.¹⁸ Navzdory svému vedoucímu postavení Bagratovci nedokázali Arménii sjednotit. Také další méně významná knížata užívala královský titul.¹⁹ Pád města Ani pod byzantským náporom (1045) znamenal začátek konce arménské samostatnosti ve staré vlasti (*Jerkir*), stejně jako významného postavení arménské šlechty.²⁰

Rozběhl se kolotoč rozsáhlé emigrace. Arménská kulturní centra se přesunula mimo *Jerkir*. Po Byzantincích přišli do země Seldžukové a k moci se nově tlačili i kurdští náčelníci. Arménií se prohnali Mongolové. Později horskou zemi zasáhly běsy, které na svět vypustil Tímúr Lenk. *Jerkir* se stal také jevištěm válek mezi turkmenskými kmenovými svazy Černých a Bílých ovcí. V 16. století se politická mapa regionu alespoň částečně stabilizovala. Arménii si mezi sebe rozdělily Osmanská říše a safíjovská Persie, které zde měřily své síly v bitvě za bitvou (Jerevan změnil od 16. do 18. století svého pána čtrnáctkrát). V mateřské zemi nebyl pro Armény prostor pro kulturní rozlet, jehož centra se přemístila do diaspory.

Arménské knížectví a posléze království v Kilíkii²¹ (1080–1375) vzniklo mimo historickou vlast. Etničtí Arméni v něm nikdy netvořili většinu obyvatelstva, přesto zde jejich kultura zažila svou „renesanci“, „stříbrný věk“. Nejvýznamnějším katolíkem (hlavou arménské církve) z Kilíkie byl bezesporu Nerses Šnorhali (1166–1173). Byl to právě tento duchovní, kdo zavedl vedle dalších svých významných počinů i kult svatého Vardana, mučedníka z bitvy u Avarajru.²² Tak se v arménské kultuře zrodil vzor spravedlivého odboje hodný posvátné úcty a následování.

¹⁸ Jeho doposud impozantní trosky jsou k vidění ve východním Turecku v bezprostředním sousedství arménské hranice.

¹⁹ Kupříkladu bagratovská vedlejší větev v Karsu nebo konkurenční Ardsrunikové ve Vaspurakanu.

²⁰ S výjimkou některých horských poloautonomních enkláv: Sjunik, Arcach (Náhorní Karabach), Sasun a Muš. PANOSSIAN, Ramzik, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, London 2006, s. 61.

²¹ Pobřežní oblast okolo města Adany v dnešním jižním Turecku. Od centrální Anatolie ji odděluje pohoří Taurus.

²² KOHOUTKOVÁ, *Obraz...*, s. 149.

Malý kosmopolitní stát v přímořské Kilíkii otevřel Arménům okno na západ. Jeho historii provázela úzká kooperace s křižáckými státy. Rušné levantské přístavy byly místem čilé materiální i kulturní výměny. Z francouzských a persko-arabských vlivů se zde zrodil nový žánr arménské literatury, v doposud vážném písemnictví psaném archaickým posvátným *grabarem* se začala prosazovat trubadúrská (*ašughská*) lyrika skládaná v nové literární řeči – střední arménštině, jež byla přístupná i prostému lidu. Mezi hlavní motivy této poezie patřilo kromě nešťastné lásky také téma exilu, osamocení a vykořeněnosti (*gharib*), které je tolik typické pro diasporní národy a jehož ztělesněním byl obraz „osamělého jestřába odděleného od svého hejna“.²³ Kilíkijské království zaniklo roku 1375 pod náparem mamlúků a s ním skončila až do roku 1918 také arménská státnost.

Arméni jsou nejmladším ze tří klasických diasporních národů na Blízkém východu, mezi něž náleží také Řekové a Židé. Arménů žijících v exilu začalo přibývat již po invazích Byzantinců a Seldžuků v 11. století a jejich komunity mohutněly ve vlnách s každým *aghetem*, který postihl *Jerkir*. Diaspora se postupně rozprostřela napříč Evropou, Blízkým východem, Ruskem a Indií. Obvykle šlo o krajanské komunity soustředěné okolo kostela.

Arméni byli přízpůsobiví, podnikaví a tíhli ke vzdělání, což jim dávalo dobré dispozice pro obchodování. Z obchodu také mnozí zbohatli, a tak vstoupili do povědomí většinových společností v ne vždy zrovna lichotivých stereotypch.²⁴ Lidé z diaspory se neztotožňovali s domácím obyvatelstvem hostitelských zemí, které je zpravidla považovalo za cizí element, a zároveň byli odstrženi od staré vlasti. Jejich život provázela mentalita obkličení, jež s sebou nesla zvláštní důraz na vzájemnou solidaritu mezi krajany, udržování tradic či sňatky uvnitř vlastní komunity. Hranice mezi tím, kde končila diaspora a kde začínal *Jerkir*, byly nejasné. Arméni se nezdálo stávali menšinou i ve své historické vlasti. Výše zmíněné podmínky v diaspoře a činnost národní arménské církve byly

²³ Táž, *Písně země Nairy*, DharmaGaia, Praha 2006, s. 37–43. Komentovaná antologie arménské trubadúrské a lidové poezie.

²⁴ Viz také kap. „Turci a Arméni českýma očima“.

Arménská genocida

hlavními důvody, proč se mezi Armény již od raného středověku rozvinovalo poměrně silné národní povědomí. Srovnatelné paralely existovaly opět jen u Řeků a Židů.

V arménské historii se střídala období samostatnosti s érami cizí nadvlády. Nejčastějšími obrazy starších arménských dějin jsou: Arménie jako věčná periferie mezi západní (Římané, Byzantinci, Osmané) a východní mocností (Parthové, Peršané, Rusové); Arménie rozdělená; Arménie válčištěm; Arménie trpící ranami pohrom; Arménie slabá ve zbrani, ale morálně silná; Arménie pravověrná; Arménie odbojná a nezdočná, nebo naopak jen útrpně snášející „boží trest za své hříchy“. Pro Armény byl typický partikularismus zapříčiněný především častým přeléváním hranic. Arménie měla mnoho historických hlavních měst i sídel *katholika*, hlavy církve. Také arménský jazyk nese dodnes stopy vnitřního rozčlenění. Arménština byla rozdělena do řady různých, dnes již zpravidla mrtvých dialektů, z nichž byly vytvořeny dvě spisovné variety, západní a východní.

Kurdové

Kurdistán se rozkládá v převážně hornatých oblastech dnešního jihovýchodního Turecka, severozápadního Íránu, severního Iráku a severovýchodní Sýrie. Historická Arménie a Kurdistán se ve východní Anatolii překrývaly, přičemž Kurdové měli ještě v 19. století tendenci migrovat severovýchodním směrem, hlouběji do Arménie.²⁵ Oblast východní Anatolie po staletí zůstávala odlehlým koutem světa, do značné míry obráceným do sebe. Teprve po rusko-turecké válce (1877–1878) a následném Berlínském kongresu (1878) se regionu začalo dostávat světové pozornosti ve spojení s rodící se arménskou otázkou.

Kurdové vytvořili ve středověku i v novověku mnoho kmenových knížectví. Pozvolné přenášení těžiště jejich identity z náboženské a kmenové na „kurdskou národní“ je ve větší míře spojeno až s 20. stoletím, respektive jeho druhou polovinou. V tom se zásadně liší od Arménů, které na národní

²⁵ DADRIAN, Vahakn N., *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Providence 1997, s. 31.